

A doktori disszertáció összefoglalója

Az esahie (sehwi) és a nzema nyelvek hiátusfeloldási stratégiáinak analitikus vizsgálata: fonológiai és morfológiai megközelítések

1. Bevezetés és háttér

Ez a disszertáció az esahie (sehwi) és a nzema nyelvekben előforduló hiátus-megoldási stratégiákat elemzi; ezek a niger–kongói nyelvcsalád közép-comoé ágához tartozó, egymással szoros rokonságban álló bia nyelvek. Az esahiet Ghána észak-nyugati és nyugati régióiban beszélik, míg a nmzemat a nyugati régióban. A Ghánai Statisztikai Szolgálat 2021-es népszámlálása szerint körülbelül 305,000 esahie- és 299,000 nzema-anyanyelvű él az országban.

Bár az esahieről (Broohm, 2019; Owusu-Ansah, 2020) és a nmzemaról (Essuah, 1965; Annan, 1980; Tomekyin, 2007) már születtek tudományos munkák, ezekben a nyelvekben a hiátus-megoldásról még nem készült összehasonlító tanulmány. A tanulmány három kutatási kérdést vizsgál: (1) Milyen fonológiai folyamatokat és stratégiákat alkalmaz az esahie és a nzema a hiatus megoldására? (2) Hogyan befolyásolja a morfológiai szerkezet a hiátus megoldását? (3) Hogyan írható le ezek a fonológiai folyamatok az optimalitáselmélet és az autoszegmentális fonológia segítségével?

2. Elméleti keret és módszertan

Elméleti keret

A tanulmány két, egymást kiegészítő elméleti keretet alkalmaz: az optimalitáselméletet (OT) a korlátokon alapuló elemzéshez, valamint az autoszegmentális fonológiát (AP) a tonális jelenségek elemzéséhez. Az OT leírja, hogy az univerzális, megsérthető korlátok hogyan hatnak egymásra a nyelvspecifikus rangsoroláson keresztül az optimális jelöltek kiválasztása során. Az AP reprezentációs eszközöket biztosít a tonális jelenségek elemzéséhez, lehetővé téve azoknak a szegmensekétől elkülönített szinteken való ábrázolását, ahol asszociációs vonalak kötik össze a hangszíneket a hangszint hordozó egységekkel. Ez a kettős keretrendszerű megközelítés figyelembe veszi mind a korlátok közötti kölcsönhatást, mind a magánhangzó-kihagyás hangszíni hatásait.

Módszertan

A tanulmány kvalitatív, leíró kutatási tervet alkalmazott, amely Ghána nyugati és északi-nyugati régióiban végzett terepmunkán alapult. Az adatokat célzott mintavétel útján gyűjtötték össze húsz anyanyelvi beszélőtől (nyelvenként tíz főtől). A résztvevők életkora 20 és 80 év között mozgott; közöttük voltak írástudók és írástudatlanok, valamint a Winneba-i Pedagógiai Egyetem (Ajumako Campus) hallgatói és munkatársai.

Négyféle adatgyűjtési módszert alkalmaztunk: szó- és kifejezéslistákat, hordozómondatokat, félig spontán elbeszéléseket, valamint ismétlési és értékelési feladatokat. A hangfelvételeket a

Nemzetközi Fonetikai Ábécé (IPA) segítségével írtuk le. Az elemzés során azonosítottuk, osztályoztuk és rendszereztük a hiatus-helyreállítási stratégiákat, és meghatároztuk a szabályszerűségeket az OT és az autoszegmentális fonológia keretein belül.

3. Az esahie és nzema fonológiai és morfológiai rendszerei

Fonológiai rendszerek

Az esahie és a nzema nyelvekben egyaránt hét magánhangzó-fonéma található: /i, e, u, o, ε, ɔ, a/. Ezek a magánhangzók allofónikus változatosságot mutatnak: /e/ lehet [e] vagy [ɪ], /a/ lehet [a] vagy [æ] az esahieban, [ʌ] a nzemaban, /o/ pedig [o] vagy [ʊ]. Emellett hat nazalizált magánhangzójuk is van: [ã, ẽ, õ, ã, ã, ã].

A mássalhangzó-készletek zárhangokat, nazálisokat, frikatívákat, affrikátákat, likvidákat és glidákat tartalmaznak. A hiatus feloldása szempontjából csak a palatális glida /j/ és az ajak-veláris glida /w/ releváns. Ezek azok a mássalhangzók, amelyek a hiatus feloldása érdekében beékelődnek a magánhangzók közé.

Szótagszerkezetek

Mindkét nyelvben három szótagtípus létezik: V (önálló magánhangzó), CV (mássalhangzó + magánhangzó) és szótagképző C (nazális mássalhangzók). A szótagképző nazálisok /n, ɲ, m/ önálló hangmagasság-hordozó egységként működhetnek, magas vagy alacsony hangmagasságot hordozva.

Morfológiai rendszerek

Mindkét nyelv túlnyomórészt előtagos, de alkalmanként utótagok is jelölnek nyelvtani különbségeket. Az alanyegyeztető előtagok közé tartozik a {ɔ-} „ő” a nzema nyelvben és a {me-} „én” az esahie nyelvben. A névszói előtagok közé tartoznak a nazálisok {m-, n-} és a magánhangzó {a-}. Az összetett szavak jellemzően jobbra irányulóak, az utolsó elem határozza meg a nyelvtani kategóriát és az alapjelentést. Az esahie nyelvben azonban kétirányú fejesség figyelhető meg.

4. Adatelemzés: a hiatus megoldási stratégiái

Epentézis (glida-betoldás)

Az esahie és a nzema nyelvekben a hiatus palatális glida [j] vagy labialis glida [w] betoldásával oldódik meg. A glida kiválasztását a szekvencia első magánhangzója határozza meg: ha az első magánhangzó hátsó és kerekített, az epentetikus glida [w]; ha elülső és nem kerekített, a glida [j]. Ez a minta érvényes az egymorfémás szavakra, a morfémahatárokon és a szóhatárokon át is.

CUa szekvenciák: kulcsfontosságú különbség

A két nyelv közötti egyik legfontosabb különbség a CUa-szekvenciák (mássalhangzó + u + a) feloldásában nyilvánul meg. Az esahie nyelvben ezek a szekvenciák egy összetett ajak-palatilizációs folyamaton mennek keresztül, amely három egymást követő lépésből áll:

Mássalhangzók labializációja: A kerekített magánhangzó /u/ labializálja az előtte álló mássalhangzót (pl. /s/ → [s^w]).

Vízszintes magánhangzó-eltolódás: A labiális magánhangzó /u/ helyébe koronális megfelelője, az /i/ lép, hogy jellemzői összhangba kerüljenek a következő [-round] magánhangzóval, az /a/-val (Abakah, 2013).

A labiális-palatalizáció és a j-epentézis: A labializált mássalhangzó és az elülső magánhangzó összeolvad egy labiális-palatális közelítőhanggá [ɥ], a hiátus pedig egy [j] beillesztésével oldódik meg.

Példa:

- sua (tanulni) → [s^hijja] (esahie)

Nzemában a CUa sorozatok csak egyszerű [w] beillesztéssel esnek át:

- sua (ház) → [suwa] (nzema)

Ez az eltérés azt mutatja, hogy az esahie nyelv megőrizte azt a vízszintes magánhangzó-eltolódási szabályt, amelyet a nzema nyelv már elveszített, ami jelentős fonológiai különbséget jelent a két szoros rokon nyelv között.

Elízió (magánhangzó-kihagyás)

A magánhangzó-kihagyás mindkét nyelvben kétirányú: a morfológiai és fonológiai feltételektől függően akár az első magánhangzó (V₁), akár a második magánhangzó (V₂) kihagyható.

Első magánhangzó-elízió (V₁-elízió)

A V₁-elízió birtokos szerkezetekben és névmási kontextusokban fordul elő:

Esahie: ye apina → [japina] „a mi denevérünk” (a ye /ε/ magánhangzója kiesik)

Nzema: me ava → [mava] „(hogy) elvehessem”

Második magánhangzó-elízió (V₂-elízió)

A V₂-elízió a módosító-főszó szerkezetekben fordul elő, ahol a módosító megmarad, a főszó pedig elveszíti kezdő magánhangzóját

Esahie: bowie ekunu → [bowijekunu] „csontvelő”

Nzema: ezene edanle → [ezendanle] „temetési lepel”

Kivételt képez az az eset, amikor a módosító névmás, mint például a nzema nyelvben: kodwo ekye → [kodʒoteɪ] „kis Kodwo”, ahol a főnév megmarad.

Tónusbeli jelek azonos magánhangzó-sorozatokban

Az egymás mellett álló azonos magánhangzók sorozatában a tónusbeli jelek döntő fontosságúak annak meghatározásában, hogy melyik magánhangzó esik ki. Ha a tónusminta HLH, és a második,

alacsony tónusú magánhangzó esik ki, akkor annak alacsony tónusa „átcsúszik”, és a következő magas tónusú magánhangzónál lefelé lépést vált ki. Ha az első, magas tónusú magánhangzó esik ki, akkor nem következik be lefelé lépés.

Példák:

- tena ase → tìná + àsí [tínás'í] „ülni, ülve lenni” (V₂ törlés, hangmagasság-csökkenés) (esahie)
- aleε ebe → àlìjé + èbí [àlìjéb'í] „az étel kész van” (V₂ törlés, hangmagasság-csökkenés) (nzema)

Koalszcencia (magánhangzó összeolvadás)

A koaleszcencia során két szomszédos magánhangzó egyesül egy olyan szegmenssé, amely mindkét magánhangzó jellemzőit magában hordozza. Mindkét nyelvben a /a + ε/ szekvencia [e]-vé koaleszál:

Esahie: agya εbo → [adzebo] „lábujj”

Nzema: baka εbu → [bakebu] „eltört egy bot”

Esahie nyelvben az /a + i/ szekvencia is [e]-vé olvad össze, ami a nzema nyelvben nem fordul elő:
Esahie: mvrain → [mvrain] „hónalj”

5. Elméleti ábrázolások

Optimalitáselméleti elemzés

Az OT-elemzés egy sor univerzális korlátozást alkalmaz:

*V.V: A kimenetben tilos a szomszédos magánhangzók előfordulása.

DEP-IO: Ne illesszen be szegmenseket.

MAX-IO(V₁) és MAX-IO(V₂): Az első, illetve a második magánhangzót meg kell őrizni.

UNIFORMITY: Egy kimeneti szegmens nem felelhet meg több bemeneti szegmensnek.

AGREE[Place V₁]: Az epentetikus szegmensnek helyileg meg kell egyeznie az első magánhangzóval.

Az alábbiakban a megoldási stratégiákra vonatkozó korlátok rangsorát mutatjuk be:

Epentézis: *V.V >> MAX-IO(V₁), MAX-IO(V₂) >> AGREE[Place V₁], UNIFORMITY >> DEP-IO

V₁ elízió: *V.V >> DEP-IO >> MAX-IO(V₂) >> AGREE[Place V₁], UNIFORMITY >> MAX-IO(V₁)

V₂ elízió: *V.V >> DEP-IO >> MAX-IO(V₁) >> AGREE[Place V₁], UNIFORMITY >> MAX-IO(V₂)

Öszeolvadás: *V.V >> MAX-IO(V₁), MAX-IO(V₂) >> DEP-IO >> AGREE[Place V₁], UNIFORMITY

Az elemzés azt mutatja, hogy ugyanaz a korlátkészlet – eltérő rangsorolással – magyarázza mindkét nyelvben az összes igazolt mintát.

Az azonos magánhangzók elhagyásának autoszegmentális elemzése

Az autoszegmentális elemzés azt mutatja, hogy amikor egy alacsony hangmagasságú magánhangzó kiesik egy HLH-sorozatból, annak hangmagassága „lebeg”, és ez a következő magas hangmagasságú hangnál lefelé irányuló hangmagasság-változást vált ki: ez az elemzés bizonyítja, hogy a „hangmagassági elsőbbség” felülírhatja a szegmentális szempontokat a hiátus feloldásakor, így egységes magyarázatot nyújtva a magánhangzók elhagyására mindkét nyelvben.

6. Főbb eredmények és hozzájárulások

Főbb eredmények

Epentézis: Az epentetikus szegmens az első magánhangzó jellemzőjét tükrözi – az elülső magánhangzók a palatális csúszóhangot [j] váltják ki, míg a hátsó, kerekített magánhangzók az ajakcsúszóhangot [w]. Az alacsony magánhangzó /a/ ebben a folyamatban semleges marad.

Vízszintes magánhangzó-eltolódás: Az esahie nyelvben vízszintes magánhangzó-eltolódás (/u/ → [i]) történik a CUa-sorozatokban, egy olyan folyamat, amely a nzema nyelvből már eltűnt. Ez a két nyelv közötti egyik legfontosabb fonológiai különbséget jelenti.

Elízió: Az elízió mindkét nyelvben kétirányú. A V₁ elízió a funkcionális szavakat (birtokos névmások) érinti. A V₂ elízió a módosító-főnév szerkezetekben a főnéveket érinti, ahol a módosító megmarad. Azonos magánhangzó-sorozatokban a hangszíni bizonyítékok alapján kiderül, hogy a V₂ (az alacsony hangszínű magánhangzó) törlődik.

Tónusbeli elsőbbség: Az alacsony hangú magánhangzó elhagyása egy HLH-sorozatban a következő magas hangú magánhangzó hangmagasságának csökkenését váltja ki. Ez diagnosztikai alapot nyújt az elízió irányának meghatározásához egyébként kétértelmű esetekben.

Összeolvadás: Mindkét nyelvben az /a + e/ [e]-vé olvad össze. Az esahie nyelvben emellett az /a + i/ is [e]-vé olvad össze, ami az nzema nyelvben nem fordul elő.

Morfológiai feltételek: Az elízió irányát a morfológiai szerkezet határozza meg – a funkcionális szavak (névmások) esetében a V₁ elízió, míg a módosító-főnév szerkezetekben a főnév esetében a V₂ elízió a jellemző.

7. Ajánlások és jövőbeli kutatások

Akusztikai ellenőrzés: A jövőbeli tanulmányoknak a PRAAT szoftver segítségével részletes akusztikai vizsgálatot kell végezniük az esahie és a nzema nyelvek magánhangzóinak F1 és F2

értékeiről, hogy empirikus bizonyítékot nyújtsanak a jelen tanulmányban megfigyelt magánhangzó-minőségi eltolódásokra.

Tónuselemzés: A további kutatásoknak szisztematikusan rögzíteniük kell a magas hangmagasságú tónusokra gyakorolt lefelé irányuló hatásokat az azonos magánhangzó-felbontás után, hozzájárulva ezzel a két nyelv átfogó tónustérképének elkészítéséhez.

8. Következtetés

Ez a disszertáció az esahie és a nzema nyelvekben előforduló hiátus-megoldási stratégiákat elemzi, és bemutatja, hogy mindkét nyelv epentézist, elíziót és koaleszcenciát alkalmaz a magánhangzó-hiátus helyreállítására. A stratégia megválasztása a magánhangzó minőségétől, a tonális szerkezettől és a morfológiától függ. Az esahie megőrizte a CUa-sorozatokban előforduló vízszintes magánhangzó-eltolódást, míg a nzema elvesztette azt, ami arra utal, hogy az esahie konzervatívabb, a nzema pedig egyszerűsítette fonológiáját. A tanulmány kimutatja, hogy a tonális adatok döntő fontosságúak az elízió irányának meghatározásában azonos magánhangzó-sorozatok esetén, és diagnosztikai eszközt nyújtanak a kétértelmű esetekben a kihagyott magánhangzók azonosításához. Ez megerősíti és kiegészíti Abakah (2004) fante nyelvre vonatkozó elemzését.

Kulcsszavak: hiátus-feloldás, epentézis, elízió, összeolvadás, optimalitáselmélet, autoszegmentális fonológia, esahie (sehwi), nzema, kwa nyelvek, Ghána